

© Юшкевич Ю. С., Борінштейн Є. Р.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балл Г. А. Нормы деятельности и творческая активность личности // Вопросы психологии. 1990. – № 6. – С. 25 – 34.
2. Бердяев Н. А. Философия свободы. Смысл творчества. – М. – С. 98 – 99.
3. Болдышев И. В. Сублимация творчества в ценностных ориентациях личности // Вестник СГУТиКД. 2011. № 2 (16). – С. 211 – 212.
4. Кон И. С. В поисках себя. М.: Политиздат, 1984. – 195 с.
5. Луман Н. Общество как социальная система / Н. Луман. – М.: Логос, 2004. – С. 189.
6. Социальная философия: Словарь / Под общ. ред. В. Е. Кемерова, Т. Х. Керимова. — М.: Академический проспект, 2003. — 560 с.
7. Таран В. О., Зотов В. М., Резанова Н. О. Соціальна філософія: Навч. посіб. — К.: Центр учбової літератури, 2009. — 272 с.
8. Тоффлер Е. Третья Хвиля / З англ. пер. А. Євса. — К.: Вид. Дім «Всесвіт», 2000. — 480 с.
9. Файнбург З. И. Методологические проблемы теории культуры: состояние и перспективы //Диалектика культуры: сборник статей. — Куйбышев, 1982. – С. 17–21.
10. Хомик В. М. Сублимация творчества в контексте реализации ценностей социального взаимодействия: диссертация кандидата философских наук: 09.00.11 – Ставрополь, 2003. – 21 с.

Юшкевич Юлія Сергіївна, аспірантка кафедри філософії та соціології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

Борінштейн Євген Русланович, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та соціології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

УДК 17.022.1 + 17.034

ТРАНСФОРМАЦІЯ АКСІОСФЕРИ МОРАЛІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті досліджується трансформація аксіосфери моралі сучасного українського суспільства в контексті аналізу морально-етичних цінностей. Наголошується на пріоритеті трансцендентальних цінностей у сучасному суспільстві.

Ключові слова: трансформація, аксіосфера, мораль, цінності, трансцендентальні цінності, морально-етичні цінності

ТРАНСФОРМАЦИЯ АКСИОСФЕРЫ МОРАЛИ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

В статье исследуется трансформация аксиосферы морали современного украинского общества в контексте анализа морально-этических ценностей. Акцентируется внимание на приоритете трансцендентальных ценностей в современном обществе.

Ключевые слова: трансформация, аксиосфера, мораль, ценности, трансцендентальные ценности, морально-этические ценности

TRANSFORMATION OF AXIOSPHERE OF MORALITY OF MODERN UKRAINIAN SOCIETY

The article examines the transformation of axiosphere of morality of modern Ukrainian society in the context of the analysis of the moral and ethical values. The emphasis is put on primacy of transcendental values in modern society.

Keywords: transformation, axiosphere, moral, values, transcendental values, moral and ethical values

Постановка проблеми. Мораль – це чинник, історичне існування якого традиційно пов’язане як з упорядкуванням, організацією та регуляцією відносин між людьми, так і зі створенням та впровадженням нових механізмів соціальної та культурної взаємодії, які безпосередньо спрямовані на

оптимізацію і раціоналізацію діяльності соціальних суб'єктів. Особливу значущість регулятивний потенціал нормативної системи моралі набуває в умовах здійснення постмодернізаційних та глобалізаційних процесів завдяки їх можливостям у реалізації стратегічної орієнтації на формування суспільної всеосяжної єдності людей на засадах загальної відповідальності, співпраці та партнерства у різноманітних відносинах, а також їх ролі в соціокультурній адаптації особистості до сучасних форм спілкування та в засвоєнні універсальних цінностей світового співтовариства.

Для України, яка тільки затверджує себе в світі самостійних і рівноправних держав, що звернулися до нових напрямків у суспільстві, культурі, політиці, економіці, концептуальний аналіз моралі потребує реального наповнення. На фоні революційних перетворень соціального буття виникає гостра необхідність вивчення проблем безпосередньої взаємодії нормативної системи моралі в контексті побудови нового соціуму. В такому вимірі мораль виступає як майже універсальний регулятор поведінки особистості, соціальної групи та суспільства в цілому. Тому формується очевидна потреба в глибокому проникненні у сутність такого взаємозв'язку на основі соціально-філософського осмислення як в теоретичному, так і в практичному аспектах.

Вибір авторами ідейно-теоретичної та методологічної платформи для розбудови власного розуміння проблеми й перспектив її практичного розв'язання визначається вихідною настановою здолати традиційне розуміння моралі як сукупності «історично обумовлених правил, норм, звичаїв, принципів співжиття й поведінки людей...» [2, с. 464] за допомогою поглибленого тлумачення категорії «цінності». Витоки останнього – в класичній філософії, зокрема, тій традиції, що намагалася вийти за межі дихотомії «суб'єктивізм–об'єктивізм». Ідеться про метафізику можливого (Аристотель, Плотін, М. Кузанський, Г. Ляйбніц), теорію цінності (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт, М. Шелер), провідні тенденції розвитку західної філософії (Х. Ортега-і-Гасет, К. Поппер, П. Сорокін, Е. Фромм, У. Еко, та інші).

Важливим чинником актуальності роботи виступає та обставина, що в наш час, коли аксіологічна сфера духовних потреб переживає трансформацію, висока (позитивна – Є. Б., Ю. Ю.) моральна культура людей сприяє збереженню гуманістичних принципів життя, таких, як намагання свободи, злагодженість, справедливість, уважне ставлення до почуття власної гідності кожного. У ситуації кризи сучасного українського суспільства, стримування економічної експансії та зруйнування найвагоміших моральних пріоритетів (таких, як цінність людського життя, прагнення не нашкодити один одному, взаємодопомога та тому подібне) особливого значення набуває моральний вимір діяльності, в першу чергу – легітимність соціальних рішень, програм, заснованих на позитивних ціннісних орієнтирах.

Виклад основного матеріалу. Мораль робить значний вплив на розвиток всіх сфер суспільного життя. Це обумовлено тим, що людина здатна піддавати моральній оцінці будь-яке соціокультурне явище. Тому мораль має вагу практично у всіх галузях сучасного суспільства.

Зазвичай підкреслюють, що у суспільстві мораль діє на основі трьох елементів – моральної діяльності, моральної свідомості та моральних відносин. Але, на нашу думку, несправедливо відкреслюють, чи забувають значення цінностей в існуванні та розумінні моралі.

Створені системи правил, вимог і оцінок націлені на те, щоб узгодити між собою всі індивіди суспільства і забезпечити їм мирне співіснування.

Моральна оцінка є актом обґрунтування та виявлення моральної цінності певних вчинків або намірів, які визначають свідому людську діяльність. Моральна оцінка полягає в тому, що висловлюється думка, яка виражає схвалення або несхвалення по відношенню до вчинків інших людей.

Важливу роль моральна оцінка відіграє у сфері моральних відносин, оскільки вона виконує роль моральної санкції. Вона може створювати соціальну значимість і наділяти цінністю певні феномени в суспільстві, і навпаки – позбавляти їх ваги і зробити малоефективними.

Тому мораль, з нашої точки зору, є особливою формою суспільної свідомості та видом суспільних відносин, який регулює дії людини в суспільстві за допомогою цінностей.

З точки зору соціальної філософії, найважливішими у XXI сторіччі є трансцендентальні цінності, які складають основу життя людини [8]. Аналіз даних цінностей є вкрай необхідним і для сучасного стану українського суспільства.

Сьогодні відбувається трансформація цінностей. Поступово одні цінності замінюються іншими. Відбувається переоцінка цінностей. Перетворюються навіть моральні цінності, що здавалися вічними, як і сама мораль. Ще на початку XX сторіччя Бертран Рассел справедливо підкреслив, що «Заміна старого кодексу моралі новим станеться тоді, коли принципи нової моралі будуть усвідомлені людьми

не чисто формально, але тоді, коли вони стануть частиною емоційного і духовного життя особистості» [5, с. 289]. Але дослідження такого роду трансформацій виходить за рамки даної роботи. Ми зосередимося на морально-етичних цінностях, тому що вважаємо їх найважливішими для функціонування суспільства.

Морально-етичні цінності так само, як і інші соціальні явища, мають як кількісні, так і якісні характеристики. Якісний показник знаходить свій вираз через зміст комплексу морально-етичних цінностей як складної ієрархічної структури. Він вказує на те, які саме цінності утворюють типовий для даного соціуму комплекс. Зміст цього комплексу морально-етичних цінностей всебічно відображає ситуацію в тому чи іншому соціумі, виходячи також з тих економічних, політичних та релігійних чинників, що обумовлюють його формування.

Кількісний показник характеризує роль конкретної цінності у суспільстві, місце, яке вона займає в його духовній сфері, в ієрархії всього ціннісного комплексу. В періоди стабільності кількісний показник пріоритетної морально-етичної цінності зростає до максимуму. В періоди зміни однієї епохи іншою його значення зменшується у зв'язку з тим, що більшість пануючих у цей час морально-етичних цінностей девальвуються, поступаючись місцем іншим. Але далеко не всі цінності зникають; більшість з них зберігається в глибинних прошарках підсвідомого, тому значення кількісної характеристики ніколи не знижується до нуля [7, с. 34].

Ситуація в сучасному світовому соціумі дещо відрізняється від минулих епох. Зміна ціннісної парадигми сьогодні детермінується не лише вище окресленими перетвореннями, а й динамічною трансформацією структури і якості людської цивілізації. Трансформація суспільства супроводжується соціальними метаморфозами, що знаходять свій вираз у змінах у сфері соціальних відношень та суспільної свідомості, перш за все в її аксіологічному вимірі. Під час ідеологічної, економічної, правової, адміністративної трансформації та зміни повсякденних культурних практик виникає «нова соціокультурна реальність», важливими рисами якої є «переоцінка цінностей і формування їх нової ієрархії» [2, с. 190].

Становлення системи морально-етичних цінностей українського суспільства ускладнюється ще й внутрішніми трансформаційними процесами, які одночасно віддзеркалюються і на особистісному рівні. Криза моральності сучасної України обумовлена протиріччям, в якому опинилася людина на пострадянському просторі. Система морально-етичних цінностей, яка існувала в комуністичний період і формувала духовний стрижень радянської людини, вже втратила свою актуальність у зв'язку з суспільно-політичними та соціально-економічними змінами – руйнацією Радянського Союзу, курсом на демократизацію суспільства та становленням ринкової економіки. Протягом майже всього ХХ сторіччя моральні уявлення народонаселення України визначалися марксистською ідеологією. Головними цінностями у моральному кодексі комунізму проголошувалися патріотизм, взаємодопомога, рівноправність, інтернаціоналізм, терплячість, витривалість, почуття обов'язку перед колективом і державою. Однією з пріоритетних морально-етичних цінностей радянської людини була справедливість, що знайшла свій вираз в основному принципі комунізму «кожен за здібностями, кожному за потребами».

Внаслідок втрати пануючого у роки Радянського Союзу комплексу аксіологічних домінант і відсутності сформованої системи морально-етичних цінностей, які б відповідали ментальним та історичним особливостям нашої нації, виникає стан аномії – ціннісного вакууму як у суспільстві в цілому, так і у свідомості окремого індивіду. Авторитетні соціологічні дослідження свідчать про те, що цінності, які пропагувалися у Радянському Союзі для трьох чвертей населення нашої країни, нині вже втратили свою актуальність. Відбулась суттєва зміна моральних координат, погляду на те, що є добром, а що – злом. Але, на жаль, слід констатувати, що, попри втрати позицій старою системою морально-етичних цінностей, нова ціннісна матриця ще не набула домінантного положення у суспільстві. Якщо звернутись до детальної характеристики вікових, регіональних та релігійних особливостей, то можна відзначити, що найбільш суперечливо цей процес відбувається у людей старшого віку, які проживають у східних областях та є прибічниками української православної церкви московського патріархату. Так, серед українців у цілому відповіли негативно щодо сприйняття нової системи цінностей – 48,2 %, дали позитивну відповідь 24,1 % та взагалі не змогли визначитись 25,8 %. Що стосується представників різних вікових категорій, то негативну відповідь на це запитання дали 30,2% молоді та 56,2 % старшого покоління [14, с. 309-310].

На нашу думку, така ситуація значною мірою пов'язана з відсутністю оптимального комплексу національних морально-аксіологічних домінант, що, врівноважуючи глобальні та національні запити

до нього, знівелювали б недоліки попередньої аксіосфери соціуму. Тут доречно звернутися до його розгляду в реальному і, так би мовити, ідеальному варіанті.

Система морально-етичних цінностей, як було зазначено, складається з елементів, що повністю не виключаються з неї в той чи інший часовий проміжок, а лише відходять на другий план, набувають нових кількісних та якісних характеристик, функціонуючи в системі координат, якою виступають уявлення про добро та зло. Такі цінності визначають як загальнолюдські. Саме тому навіть у стратегії національної безпеки України взагалі відсутнє поняття «національні цінності»: його обсяг повністю включено до категорії «загальнолюдські цінності», якими на даному етапі розвитку світового суспільства виступають, в першу чергу, свобода та людська гідність [10].

Але слід зазначити, що змістовна сторона такої морально-етичної цінності як свобода все ж таки має свої специфічні національні риси. Джерелами цієї своєрідності слід вважати історичні умови, в яких знаходилась українська нація протягом всього часу свого існування, та її ментальні особливості. В європейському контексті цей феномен знаходить свій прояв у екзистенціалістському уявленні про свободу як хрест, який людина, внаслідок своєї приреченості, повинна нести. Таке ж саме сприйняття свободи відображене у філософській концепції Е. Фромма; він вказує на страх людини перед свободою та прагнення через самозаперечення позбавитись її. Він виділяє три механізми «втечі від свободи»: відмову особистості від власної незалежності та сублімацію відповідальності (авторитаризм); намагання зруйнувати прояви суспільного буття, що викликають відчуття власного безсилля по відношенню до них (деструктивність); втрату індивідуальності шляхом абсолютного підпорядкування соціуму (конформізм) [12].

Що ж стосується нашого суспільства, то, позбавлене упродовж століть можливості справжнього духовного самовизначення, відчуваючи на протязі тривалого часу свого історичного існування тягар пригнічення, перебуваючи у межах «лабіринту несвободи», українство сформувало занадто романтичне уявлення про свободу, що на практиці здатне трансформуватися у «безмежність» і, в кінцевому підсумку, привести до сваволі [9, с. 40].

На нашу думку, для визначення пріоритетних напрямків становлення української моральності, з метою попередження можливості її деструктивного розвитку та втримання від зазначених вище крайнощів, плідним видається порівняння західного та східного векторів реалізації свободи.

У традиційному східному соціумі свобода розглядається як цінність індивідуального буття, що відкриває можливість перемоги над внутрішньою природою, навіть відмови від власного «Я». Досягнення свободи тут можливо через усвідомлення себе як органічної складової оточуючого світу, своєї єдності з ним, що обумовлює сприйняття зовнішньої необхідності як своєї власної. Найбільш істотним є те, що особистісна активність звернена тут не назовні, а всередину себе – на власне вдосконалення.

У сучасній же інноваційній цивілізації свобода, в першу чергу, розглядається в діяльнісному аспекті, в плані креативного ставлення до світу як цінність суспільного буття. Таким чином, свобода як головна морально-аксіологічна домінанта західного світу виступає засобом вирішення проблеми взаємодії людини і світу; особистісне «Я» при цьому набуває пріоритетного значення по відношенню до зовнішньої реальності і спрямовує власну активність на її перетворення [1, с. 161-162].

Подолання такого «егоїстичного» ставлення до природного та соціального світів, що є наслідком поширення індивідуалізму, про що йшла мова вище, можливе шляхом усвідомлення того, що людина як суб'єкт вільного самоствердження має розглядати не лише себе, а й інших особистостей такими, які теж володіють цим правом. Більш того, найвищим проявом людської свободи у зв'язку з цим слід вважати саме здатність до самообмеження [9, с. 45]. Якраз завдяки цьому виявляється можливим досягнення головної мети, що має вирішальне значення у суспільних і моральних проєктах сучасної комунікативної філософії – здійснення свободи всіх.

У цьому сенсі можна цілком погодитись з думкою А. Етціоні, який зазначав, що рух у напрямку ще більшої особистої свободи вже не можна розглядати як перспективний для сучасного суспільства. Тому для Заходу, Сполучених Штатів особливо, настав час переоцінки співвідношення колективістських та індивідуалістських цінностей. Він пропонує нову модифікацію «золотого правила моралі»: «Поважай і підтримуй моральний порядок у суспільстві, якщо хочеш, щоб суспільство поважало і підтримувало твою незалежність» [15, с. 317].

Слід зазначити, що межею свободи кожного окремого індивіду, так би мовити «платою» за неї, виступає особиста відповідальність. При цьому детермінованість сучасної моральності вище окресленими чинниками розвитку зумовила трансформацію змісту цієї морально-етичної цінності. Виходячи з дискурсивно трансформованої універсалістської етики, можна констатувати необхідність

переходу на макро- та мікрорівнях взаємовідносин від монологічної до дискурс-етичної відповідальності, що знайшло своє відображення в двох контрарних моделях відповідальності. Різниця між ними полягає в тому, що монологічний зміст цієї цінності, який яскраво проявився у патерналізмі тоталітарних режимів, розділивши людей на так би мовити відповідальних та таких, що позбавлені цієї якості, передбачає відповідальність особистості «за» свої вчинки. Цей тип, основу якого складають традиційне гіпертрофоване піклування про оточуючих та відповідні добродійності, базується на конвенційному етосі. Діалогічна ж форма, що реалізується через відповідальність «перед» іншими людьми, групами та всім соціумом у цілому забезпечується демократичним механізмом дискурсивної етики. Це колективна відповідальність зрілих особистостей, які, спираючись на принцип справедливості, прагнуть узгодити інтереси та досягти консенсусу на основі діалогу [3, с. 21-24].

Необхідно наголосити на тому, що відповідальність, як незаперечна цінність морального буття людини у суспільстві, що прагне досягти високого ступеню духовного розвитку, не тільки повинна займати одне з пріоритетних місць у системі морально-аксіологічних домінант, а навіть передувати реалізації свободи на соціальному та особистісному рівнях.

На наш погляд, специфіка національної форми моралі знаходить свій прояв і у співвідношенні таких категорій як «обов'язок» та «любов». Розгляд любові як морально-етичної цінності має багатоаспектний характер. Тому при визначенні людини як «ens amans» – люблячого буття [13] мається на увазі не тільки гносеологічний аспект – можливість за допомогою «логіки серця» розкрити змістовну сторону світу цінностей та порядок їх осягнення людиною, а й ступінь мотиваційного значення обов'язку та любові.

Слід зазначити, що в ході історичного розвитку моральної філософії були представлені різні позиції, іноді досить неоднозначні, щодо достатності любові як етичного принципу. Так, І. Кант наголошував на тому, що любов завжди залишається почуттям, що є суб'єктивним за своєю природою і не підпорядковується свідомій регуляції. Виключним мотивом моральної діяльності, на його думку, може виступати лише обов'язок. Любов же здатна стати мотивуючим принципом для окремої особистості лише тоді, коли буде зведена до обов'язку, але мова в цьому сенсі повинна йти саме про нього. З часом його позиція набула ще більш радикального значення. Протиставляючи обов'язок любові як суб'єктивній умові моральності, Кант наголошував на тому, що реалізація добра по відношенню до іншої людини є обов'язком незалежно від наших почуттів, любов же не виникає з необхідності чи обов'язку і тому носить випадковий характер [4, с. 337].

Цікавим є і інший підхід до цього питання з точки зору особливостей того чи іншого соціуму в часовому вимірі. Так, дослідники аксіосфери соціуму, зокрема Рональд Інгларт, наголошують на існуванні в сучасній світовій цивілізації двох систем цінностей – «матеріалістичної» та «постматеріалістичної», пріоритетність функціонування яких у певному соціумі визначається рівнем розвинутої тієї чи іншої країни. «Матеріалістичний» та «постматеріалістичний» типи ціннісної ідентифікації відрізняються спрямованістю інтересів представників соціуму – на забезпечення потреб виживання або самореалізації відповідно. Крім цих двох систем, він виділяє ще й «змішаний» тип, що виступає синтезом матеріальних та постматеріальних цінностей. Слід зазначити, що саме така система переважає в сучасній Україні, при цьому за період з 2000 по 2012 роки спостерігається тенденція росту постматеріалістичної складової з 32% до 40%. На думку німецького соціолога Гельмута Клагеса, в сучасному суспільстві відбувається зміна пріоритетів з цінностей «обов'язку і прийнятності» до цінностей «саморозвою і автономії», що вважаються аналогами попередньо представленої системи аксіологічних домінант [6, с. 287-289].

Отже, можна дійти висновку, що в сучасному українському суспільстві, у відповідності із запитом інноваційного глобального середовища, відбувається поступовий відхід від «матеріалістичної» системи цінностей, центральне місце в якій займає саме обов'язок.

Ще одним аргументом на підтримку цієї тези являються ментальні особливості нашої нації. Тут слід згадати, що українці – на протигагу раціональному сприйняттю представників Західної Європи – характеризуються значною мірою емоційним, сентиментальним сприйняттям навколишнього світу через «серце». Тому й мотивація реалізується в українському соціумі на основі інших механізмів та з орієнтацією на інші морально-етичні цінності. Наприклад, більш раціональні європейці орієнтовані значною мірою на обов'язок, а любов ними сприймається лише як мінливе суб'єктивне почуття. Для українців же ця цінність має всеохоплюючий, вселенський характер, що передбачає любов до людини як такої.

У цьому контексті ми маємо достатні підстави для того, щоб підкреслити переважно інтуїтивний характер морального пізнання та домінуючу роль емоцій у моральній мотивації українців, що виражається в пріоритетності для них серед інших морально-етичних цінностей саме такої як любов.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баева Л. В. Ценности изменяющегося мира: экзистенциальная аксиология истории: Монография / Л. В. Баева. – Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет», 2004. – 277 с.
2. Борінштейн Є. Р. Особливості соціокультурної трансформації сучасного українського суспільства: [монографія] / Є. Р. Борінштейн. – Одеса : Астропринт, 2004. – 400 с.
3. Єрмоленко А. Монологічна та дискурс-етична моделі відповідальності у суспільстві за доби реконструкції / А. Єрмоленко // Цінності громадянського суспільства і моральний вибір: український досвід. – К.: Етна-1. – 2006. – С. 13-31.
4. Кант И. Метафизика нравов / И. Кант // Соч. в 6-ти тт.; [под общей редакцией В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана]. – М.: Мысль. – Т.4. Ч.2. – 1965. – 478 с.
5. Рассел Б. Брак и мораль / Б. Рассел. – М.: АСТ, 2013. – 319 с.
6. Ручка А. Цінності і типи ціннісної ідентифікації в сучасному соціумі / А. Ручка, М. Наумова // Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. Д. Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – С. 285-297.
7. Смирнова О. Ю. Нравственные ценности в конфликте культур: дис. канд. филос. наук: 17.00.01 / О. Ю. Смирнова. – Н. Новгород, 2001. – 190 с.
8. Соммер Д. С. Мораль XXI века / Дарио Салас Соммер. – М.: Издательство «Кодекс», 2014. – 480 с.
9. Табачковський В. Г. «Лабіринти свободи» у вітчизняному марксистському та постмарксистському антропологізмі // Людина в цивілізації XXI століття: проблема свободи / М. О. Булатов, Т. В. Лютий, Г. І. Шалашенко, Є. І. Андрос, А. М. Дондюк, Г. П. Ковадло, Н. В. Хамітов, О. А. Ярош, В. П. Загороднюк. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 34-48.
10. Указ президента України від 12 лютого 2007 року №105/2007 «Про стратегію національної безпеки України» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/ru/documents/5728.html>.
11. Філософський словник соціальних термінів / [під заг. ред. В. П. Андрущенко]. – Х.: «Корвін», 2002. – 672 с.
12. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – Мн.: Харвест, 2003. – 384 с.
13. Шелер М. Формализм в этике и материальная этика ценностей / М. Шелер // Избранные произведения пер. с нем./ [под. ред. А. В. Денежкина, А. Н. Малинкина, А. Ф. Филлипова]. – М.: Гнозис, 1994. – С. 259-337.
14. Шульга О. Ціннісний вакуум та боротьба символічних універсумів в українському суспільстві / О. Шульга // Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг/ [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – С. 305-311.
15. Этциони А. Новое золотое правило. Сообщество и нравственность в демократическом обществе. Див.: Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / [под редакцией В. Л. Иноземцева]. – М.: Academia, 1999. – 640 с.